

Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân'a Yaklaşımının İncelenmesi

Yahya Arslan

<https://orcid.org/0000-0002-0774-1755>

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Çankırı, Türkiye

<https://ror.org/011y7xt38>

yahyaarslan58@hotmail.com

Atıf Bilgisi:	Arslan, Yahya. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân'a Yaklaşımının İncelenmesi". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (Kasım 2025), 177-196. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1708007 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Bu makale, 27-28 Mayıs 2024 tarihinde "Maveraünnehir'den Anadolu'ya Hadis ve İlim/İrfan Geleneği Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân'a Yaklaşımının İncelenmesi" adlı sözlü bildirinin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir.)
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	28 Mayıs 2025
Kabul Tarihi:	09 Eylül 2025
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem – En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Ömer Nasuhi Bilmen (öl. 1391/1971), Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması ve tefsir edilmesi noktasında incelenmesi gereken önemli bir âlimdir. İslami ilimlerin hemen her alanında geniş bir müktesebata sahip olan Bilmen, önemli bir tefsir olan Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri adlı eserinde de Ulûmü'l-Kur'ân'a dair çeşitli izahlarda bulunmuş ve önemli bilgiler sunmuştur. Bilmen'in bu ilimler içerisinde ele aldığı konulardan biri de Müşkilü'l-Kur'ân ilmidir. Müşkilü'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetleri arasında ilk bakışta ihtilaf ve zıtlık varmış gibi görünen, esasında ise herhangi bir tenakuzun bulunmadığını ifade eden ilmidir. Müşkil ifadelerin Kur'ân-ı Kerîm'de bulunma sebeplerinin ise konu ihtilafı, hakikat ve mecaz ihtilafı, fiilin faile isnadı noktasındaki ihtilaf, zıt anlamlılıktan kaynaklanan ihtilaf ve gerçeğin farklı formlarda aktarılması hususlarının olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan bakılınca diğer ilimlerde olduğu gibi tefsir ilminde de önemli bir konuma sahip olan Bilmen'in Kur'ân-ı Kerîm'deki müşkil ifadeler meselesinde yaptığı izahlar ve değerlendirmeler önem arz etmektedir. Bu ilmin önemini ve Bilmen'in tefsirdeki konumunu dikkate alarak ilgili makalede birtakım örnekler üzerinden Bilmen'in müşkil ifadelerle nasıl izahlar getirdiğini dikkatlere sunmak amaçlanmaktadır. Makale; Müşkilü'l-Kur'ân kavramını, alt başlıklarıyla işkâle yol açan sebepleri ve sonuç kısmını kapsamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak Bilmen'in, Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri odak nokta seçilmiş, diğer tefsirlerden ve çalışmalardan da istifade edilerek müşkil ifadelerin Kur'ân-ı Kerîm'de bulunma sebepleri dikkate alınmış ve ilgili tefsirden örnekler verilmiştir. Bu örneklerin işaretleriyle Bilmen'in, Müşkilü'l-Kur'ân ilminin konusu olan müşkil ifadeleri nasıl değerlendirdiği dikkatlere sunulmuştur. Neticede bu çalışmada, ilk bakışta ihtilaf gibi görünen müşkil âyetlerin Bilmen'in tefsirinde nasıl açıklandığına dair örnekler üzerinden sistematik bir analiz yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân-ı Kerîm, Bilmen, Ulûmü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân.

The Analysis of Ömer Nasuhi Bilmen's Approach to Mushkil Al-Qur'ân in His Tafsîr

Yahya Arslan

<https://orcid.org/0000-0002-0774-1755>

Assist. Prof., Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsîr Çankırı, Türkiye

<https://ror.org/011y7xt38>

yahyaarslan58@hotmail.com

Citation:	Arslan, Yahya. "The Analysis of Ömer Nasuhi Bilmen's Approach to Mushkil Al-Qur'ân in His Tafsîr". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (November 2025), 177-196. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1708007 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (This article is an expanded and revised version of the oral presentation titled 'The Analysis of Ömer Nasuhi Bilmen's Approach to Mushkil Al-Qur'ân in His Tafsîr' delivered at the "International Symposium on Hadith and the Tradition of Science and Knowledge from Maveraunnehir to Anatolia" on 27-28 May 2024.)
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent
Date of submission:	28 May 2025
Date of acceptance:	09 September 2025
Date of publication:	30 November 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: Ömer Nasuhi Bilmen (d. 1391/1971) was a prominent scholar of Qur'ânic exegesis. Possessing extensive across the Islamic sciences, Bilmen addressed various topics of Ulûmü'l-Qur'ân in his eight volume tafsîr, titled Qur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsîri. Among these topics, he notably addresses the science of Mushkil al-Qur'ân. Mushkil al-Qur'ân is the discipline that resolve verses that appear, at first glance, to be contradictory, demonstrating that no actual conflict exists. The reasons for these apparent difficulties include variations in subject matter, the distinction between literal and metaphorical language, discrepancies in the attribution of actions, the use of antonyms, and the presentation of a single reality in different forms. From this perspective, Bilmen seems to have provided valuable insights and interpretations of challenging passages in the Holy Qur'ân. Through this analysis, the study demonstrates Bilmen's systematic method for explaining obscure verses, highlighting his contribution to the resolution of mushkil in the Qur'ân. The article not only covers the concept of Mushkil al-Qur'ân and the reasons behind its interpretation, which are outlined in the subheadings but also concludes by summarizing these reasons. Given Bilmen's esteemed position in the field of tafsîr, his analysis of such verses is of particular importance. This paper also employs a qualitative methodology, focusing on a textual analysis of Bilmen's tafsîr while also referencing other relevant exegetical works to contextualize his approach. In the light of this analysis, the study demonstrates Bilmen's systematic method for explaining obscure verses, highlighting his contribution to the resolution of mushkil in the Qur'ân.

Keywords: Tafsîr, Holy Qur'ân, Bilmen, Ulûm al-Qur'ân, Mushkil al-Qur'ân.

Giriş

Tüm zamanlara hitap eden ve bütün insanların hidayeti için gönderilen Kur’ân-ı Kerîm, okunması, anlaşılması, anlatılması ve yaşanması gereken ilahî bir kitaptır. Kur’ân-ı Kerîm’in gönderiliş amacı bu olunca hemen her dönemin insanları, özellikle de inananlar Kur’ân-ı Kerîm’i anlama noktasında önemli çalışmalara imza atmışlardır. Kur’ân-ı Kerîm’i anlama gayretinin ürünü olan bu çalışmalarda insanların sahip olduğu bilgi birikimleri, anlama kabiliyetleri ve dönemin bilimsel gelişmeleri gibi hususlar etkili olmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılması için genelde bütün ilimler özelde ise İslami ilimler önem arz etmektedir. Bu noktadan bakılınca Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılması ve hayata tatbik edilmesine yönelik ortaya konulan çalışmaların bir neticesi olarak Kur’ân ilimleri ortaya çıkmıştır. Her biri ayrı ayrı incelenmesi gereken bu ilimler içerisinde Müşkilü’l-Kur’ân ilminin de önemli bir yeri bulunmaktadır.

Müşkilü’l-Kur’ân, Kur’ân-ı Kerîm’in bazı âyetleri arasında ilk bakışta ihtilaf ve zıtlık varmış gibi görünen, esasında ise herhangi bir tenakuzun bulunmadığını ifade eden ilimdir.^[1] Müşkil ifadelerin Kur’ân-ı Kerîm’de bulunma sebeplerinin ise konu ihtilafı, hakikat ve mecaz ihtilafı, fiilin faile isnadı noktasındaki ihtilaf, zıt anlamlılıktan kaynaklanan ihtilaf ve gerçeğin farklı formlarda aktarılması gibi hususlar olduğunu söylemek mümkündür.^[2] Diğer yandan Kur’ân-ı Kerîm’de herhangi bir şüphe ve tenakuzun bulunmadığını ifade etmekte fayda hâsıl olacaktır. Nitekim aşağıdaki âyet bu hususa dikkatleri çekmektedir:

“Hâlâ Kur’ân’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.”^[3]

Müşkilü’l-Kur’ân konusuna tefsirlerinde yer veren pek çok âlim bulunmaktadır. Bu âlimler arasında Ömer Nasuhi Bilmen’in de zikredilmesi yerinde olacaktır. Bilmen, Kur’ân-ı Kerîm’in tefsir edilmesi noktasında çeşitli yönleriyle incelenmesi gereken bir âlimdir. İslami ilimlerin hemen her alanında geniş bir müktesebata sahip olan Bilmen, Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri adlı eserinde Ulûmü’l-Kur’ân’a dair çeşitli izahlarda bulunmuştur.^[4] Bilmen’in bu ilimler içerisinde ele aldığı konulardan biri de Müşkilü’l-Kur’ân ilmidir. Bu açıdan bakılınca diğer ilimlerde olduğu gibi tefsir ilminde de önemli bir konuma sahip olan Bilmen’in Kur’ân-ı Kerîm’deki müşkil ifadeler meselesinde yaptığı izahlar ve değerlendirmeler önem arz etmektedir.

Bu ilmin önemini ve Bilmen’in tefsirdeki konumunu dikkate alarak bu makalede örnekler üzerinden Bilmen’in müşkil ifadelere nasıl izahlar getirdiğini dikkatlere sunmak amaçlanmaktadır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak Bilmen’in, Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri odak nokta seçilecek ve müşkil ifadelerin Kur’ân-ı Kerîm’de bulunma sebepleri de dikkate alınarak ilgili tefsirden örnekler verilecektir. Bu örneklerin işaretiyle Bilmen’in, Müşkilü’l-Kur’ân ilminin konusu olan müşkil ifadeleri nasıl değerlendirdiği dikkatlere sunulacaktır.

[1] Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l Kur'ân* (Beyrut: Dâru'n Nedveti'l Cedide, 1951), 2/27-31; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 179; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 185-186; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 220-221; Abdülcelil Bilgin, *Kur'an'ı Tanımak Tarih-Dil-Yorum* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018), 169.

[2] Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957), 2/45-67; Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l Kur'ân*, 2/29-31; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 180-181; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 187-190; Bilgin, *Kur'an'ı Tanımak Tarih-Dil-Yorum*, 170-172.

[3] en-Nisâ 4/82.

[4] Bilmen tefsirinde nesh, muhkem-müşteşâbih, hurûf-ı mukattaa, esbâb-ı nüzûl, kısasü'l-Kur'ân gibi bazı Kur'an ilimlerine dair açıklamalarda bulunmuştur. Bilmen'in tefsirinde değindiği bazı Kur'an ilimleri için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), nesh: 1/103; 4/1825-1826; muhkem-müşteşâbih: 1/323-324; hurûf-ı mukattaa: 1/14; esbâb-ı nüzûl: 1/205-206; 3/1306; 8/40-94; kısasü'l-Kur'ân: 1/383; 3/1619-1620.

Çalışma; Müşkilü'l-Kur'ân kavramını, Bilmen'in tefsirinden seçilen örnekler üzerinden alt başlıklarıyla işkâle yol açan sebepleri ve sonuç kısmını kapsamaktadır.

Literatür taraması yapıldığında hem Müşkilü'l-Kur'ân'a dair genel ve müfessirler özelinde hem de Bilmen ve tefsiri hakkında birtakım çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir.^[5] Ancak Bilmen'in tefsiri özelinde Müşkilü'l-Kur'ân hususunda bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Alandaki eksikliği gidermeyi hedefleyen bu çalışma ilgili özgünlüğü sayesinde alana katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Neticede İslami ilimler ilim/irfan geleneğinde önemli bir konuma sahip olan Bilmen'in tefsir sahası ve müşkil ifadelerin izahında da söz sahibi bir âlim olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Müşkilü'l-Kur'ân

Müşkilü'l-Kur'ân, müşkil ve Kur'ân lafızlarından meydana gelen bir terkiptir. Karışık olmak anlamına gelen مُشْكِل (müşkil), if'al babından ismi fail olup أَشْكَل (eşkele) fiilinden türemiştir. Karışık görünen, birbirine zıt olan veya zıtlık varmış gibi algılanan durumları ifade etmek için müşkil kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Bir iş karıştığında, bir haberde karışıklık olduğunda veya iki renk birbirine karıştığında meseledeki karışıklığı ifade etmek üzere أَشْكَل (eşkele) fiili kullanılmaktadır.^[6] Diğer yandan yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere tenakuz, çelişki, ihtilaf ve tezat kelimeleri de müşkili ifade etmek için kullanılabilmektedir.^[7]

Asıl itibarıyla birbirinden farklı olan iki söz arasındaki ihtilaf, hakiki ihtilaf iken asıl itibarıyla değil de görünüş itibarıyla birbirinden farklı olan iki söz arasındaki ihtilaf ise zahiri ihtilaftır. Bu açıdan bakılınca Allah keliması olan Kur'ân-ı Kerîm'deki ihtilafları zahiri ihtilaflar içerisinde değerlendirmek mümkündür.^[8] Bu ilim sayesinde insanların zihninde ortaya çıkan ve Kur'ân-ı Kerîm'de tenakuz varmış hissi veren müteşâbih ve müşkil âyetler açıklığa kavuşturulmuş, Kur'ân-ı Kerîm, art niyetli kişilere karşı delilleriyle savunulmuştur.^[9]

Müşkilü'l-Kur'ân ilminin tarihçesine bakıldığında hicri 2. yüzyılın sonları ve hicri 3. yüzyılın başlarından itibaren bir disiplin haline gelmeye başladığı görülmektedir. Hicri 4. yüzyıla gelindiğinde Müşkilü'l-Kur'ân'ın bir kavram olarak netleştiği ortaya çıkmaktadır. İbn Nedîm (öl. 385/995 [?]) bu ilmi Meânî'l-Kur'ân ve Mecâzü'l-Kur'ân ile birlikte ancak bu ilimlerden ayrı bir kategoride

[5] Bazı çalışmalar için bk. Yakup Çiçek, "Müşkilü'l-Kur'an", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-10 (1995), 78-112; Mehmet Akın, "Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an Açısından 'Ruyetullah ve Yedullah'", *Journal of Islamic Research* 28/1 (2017), 67-75; Murat Dinler, "Müşkilü'l-Kur'an", *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11 (2018), 315-356; Yunus Akça, "Kur'an'da Müşkile Yol Açan Sebepler", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 189-215; Veysel Gengil, "Zemahşerî'nin Müşkil Denilen Âyetlere Dair Çözümlemesi", *Diyanet İlmî Dergi* 57 (2021), 525-560; Bektas Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsiri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Seyhan Yaban, *Çağdaş Türkçe Tefsirlerde Hadîd Suresi'ne Yaklaşımlar: Elmalılı, Ömer Nasuhi Bilmen, Celal Yıldırım, Talât Koçyiğit ve Ömer Çelik'in Tefsirleri Bağlamında* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Bayram Ağaya, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Ömer Rıza Doğrul'un Tefsirlerinde Hz. Meryem ile Hz. İsa'ya İlişkin Âyetlerin Yorumu* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Mustafa Köseoğlu, *Günümüz Tefsir Problemleri Açısından Ömer Nasuhi Bilmen Tefsirinin Tahlili* (Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Fatıma Ağır, *Ömer Nasuhi Bilmen ve M. Sait Şimşek'in Muhkem-Müteşâbih ve Nâsih-Mensuh Problemlerine Yaklaşımları: Mukayeseli Bir İnceleme* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Burcu Dilek, "Müşkilü'l-Kur'ân Açısından İnsân Sûresinin 13. Âyeti ve Cennetliklere Vadedilen Gölge", *İslami İlimler Dergisi* 39 (2024), 285-303; Ayşe Doğruyol, *Mekki Süreler Özelinde Süleyman Ateş ve Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'an ve Tefsir Anlayışı* (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025).

[6] Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Mısıri İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sâdir, 1993), 11/357-358; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 185.

[7] İlgili kavramlar için bk. Süleyman Pak, *Müşkilü'l-Kur'an* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 114-117.

[8] Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/153-154; Çiçek, "Müşkilü'l-Kur'an", 79.

[9] Adem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/164.

ele almaktadır. Diğer yandan Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Suyûtî (öl. 911/1505) Müşkilü'l-Kur'ân'ı bir kavram olarak müstakil bir şekilde değerlendirmemekte, Zerkeşî 'Ma'rifetü mûhimü'l-ihtilâf' başlığı,^[10] Suyûtî ise 'Müşkilü'l-Kur'ân ve mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz' başlığı^[11] içerisinde değerlendirmektedirler.^[12] Bu bilgiler neticesinde, Zerkeşî öncesinde daha geniş manada kullanılan ilgili kavramın Zerkeşî ve sonrasındaki süreçte anlam daralmasına uğradığını söylemek mümkündür.

Tarihî süreçte tamamen belirginleşen ve Ulûmü'l-Kur'ân içerisinde müstakil bir ilim olarak yerini alan Müşkilü'l-Kur'ân, aşağıda Bilmen'in tefsiri özelinde işkâle yol açan sebepler üzerinden incelenecektir.

2. İşkâle Yol Açan Sebepler

Kur'ân-ı Kerîm'de ihtilaf ve işkâl söz konusu değildir. Sadece ilk bakışta müşkil bir durum varmış gibi algılanan hususlar mevcuttur. Müşkil bir durum varmış gibi algılanmasının sebebi ise âyetlerin yüzeysel bir okumayla ele alınmasıdır. Bu gibi durumlarda âyetler üzerinde derinlemesine düşünüldüğünde bir tenakuz olmadığı ortaya çıkacak dolayısıyla âyetin kastettiği mana anlaşılacaktır. Zira Allah kelamı olan Kur'ân-ı Kerîm içerisinde âyetler arasında bir çelişkinin olması muhaldir.^[13] Bu durumda mananın anlaşılabilmesi ve işkâlin giderilebilmesi için işkâle yol açan sebepleri bilmek gerekmektedir.^[14] Sebepler bilinince var olduğu zannedilen çelişkiler de ortadan kalkacaktır.

İşkâle yol açan sebeplere geçmeden önce Bilmen'in bu husustaki metodunu söylemekte fayda bulunmaktadır. Bu meyanda Bilmen'in işkâli giderme noktasında geleneği takip ettiğini söylemek mümkündür. Zira onun tefsirinin kaynaklarına bakıldığında, aşağıdaki alt başlıkların ilgili dipnotlarında da görüldüğü üzere, benzer açıklamalar yer almaktadır. Bu kaynaklar içerisinde özellikle Zemahşerî (öl. 538/1144), Râzî (öl. 606/1210) ve Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) tefsirlerinden istifade ettiği görülmektedir.^[15]

2.1. Konu İhtilafı

Tüm zaman ve zeminlere hitap eden Kur'ân-ı Kerîm, evrensel özelliği sayesinde her insanın ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak konuları doğrudan ya da dolaylı olarak kapsamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm; tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi ana konuların yanında hem bu konuları destekleyen hem de Allah Teâlâ'nın varlık, birlik, irade ve kudretine delil teşkil eden birçok konuyu da içermektedir.^[16]

Kur'ân'ın konu tasnifine bakıldığında konuların Kur'ân genelinde farklı yerlere serpiştirildiği görülmektedir.^[17] Dağınık bir mahiyet arz eden bu konuların sağlıklı ve bütüncül bir şekilde

[10] Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/45-67.

[11] Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi-l Kur'ân*, 2/27-31.

[12] Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", 32/164.

[13] en-Nisâ 4/82; konu hakkında detaylı bilgi için bk. Pak, *Müşkilü'l-Kur'an*, 117-126; Süleyman Pak, "Âyetlerde Çelişki Bulunduğu Vehmini Gidermede Kullanılan Yöntemler ve Bunların Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2013), 112-128; Akça, "Kur'an'da Müşkilâle Yol Açan Sebepler", 189-215.

[14] İşkâle yol açan sebepler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/45-67.

[15] Bilmen'in tefsirinin kaynakları için bk. Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 1/5; Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsiri*, 74-76; Ahmet Yazıcı, *Türkçe Tefsir Çalışmalarında Klasik-Modern Algısı Ömer Nasuhi Bilmen-Süleyman Ateş Örneği* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 64.

[16] Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 17-20; Hasan Yılmaz, *Kur'an'ın Konu Tertibi ve İçerik Tahlili* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 11-14; Hasan Yılmaz, *Kur'an ve Muhtevası (Tematik ve Sistematik Bir İnceleme)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 11-23; Hasan Yılmaz, *Anlam ve Yorum Bağlamında Kur'an'ın Anlaşılması* (Ankara: Gece Akademi, 2019), 18-27; Hasan Yılmaz, "Kur'an'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler", *Diyanet İlmî Dergi* 46/4 (ts.), 49-62; Hasan Yılmaz, "Kur'an'da Her Konu ve Bilgi Var mı?", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 186-201; Hasan Yılmaz, "Kur'an'ı Kerim'in Temel Muhtevası Üzerine", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 203-219; Ahmet Öz, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 13-18.

[17] M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 11-14.

anlaşılması birtakım zorlukları ve problemleri de beraberinde getirmektedir. Konuların bağlamından koparılarak anlaşılmaya çalışılması ve aktarılması, Kur'ân-ı Kerîm'de tezatların olduğu vehmi veya âyetlerin anlaşılammaması gibi hususlar bu problemlerden bazılarıdır.^[18] İşte Müşkilü'l-Kur'ân da burada devreye giren ilimlerden biridir.

Yukarıdaki izahlar da göstermektedir ki herhangi bir konu Kur'ân bütünlüğü içerisinde ele alındığında konuyla alakalı âyetler arasında bir çelişki varmış gibi algılanabilmektedir. Buna konu ihtilafı denir. Ömer Nasuhi Bilmen de tefsirinde konu ihtilafı başlığı altında değerlendirilebilecek bazı konulara işaret eden âyetlerde bu işkâlleri gidermek için izahlarda bulunmaktadır.

Kıyamet gününde insanların karşılaşacağı hususlardan biri de hesaptır. Kur'ân-ı Kerîm, kıyamet gününde ölçü ve tartının hak olduğunu, adalet terazilerinin kurulacağını, kimseye haksızlık yapılmayacağını, sevapları ağır gelenlerin kurtulacağını, günahları ağır gelenlerin ise hüsrana uğrayacağını bildirmektedir.^[19] Bununla birlikte herkese bu dünyada yaptıklarının hesabının sorulacağından bahseden âyetlerin yanında hiç kimseye günahından sorulmayacağından bahseden âyetler de mevcuttur. Mesela aşağıdaki âyetlerde herkese mutlaka hesap sorulacağından şu şekilde bahsedilmektedir:

فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ

"Kendilerine peygamber gönderilenlere mutlaka soracağız. Peygamberlere de elbette soracağız."^[20]

فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ

"Rabbine andolsun, onların hepsine yapmakta olduklarını mutlaka soracağız."^[21]

Aşağıdaki âyette ise gerek insanların gerekse cinlerin günahlarından dolayı hesaba çekilmeyeceklerinden haber verilmektedir:

فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ

"İşte o gün insana da cine de günahı sorulmayacaktır."^[22]

Bu âyetler yüzeysel ve metotsuz bir şekilde değerlendirildiğinde Kur'ân-ı Kerîm'de bir çelişki varmış gibi algılanmaktadır. Zira âyetlerin bir kısmı hesap var derken diğer bir kısmı hesabın olmadığını vurgulamaktadır.

Bilmen, mutlaka hesap sorulacağından bahseden ilk iki âyette^[23] şu izahları yapmaktadır: Allah Teâlâ kulların her türlü hallerine muttali olduğu için bilgi edinmek amacıyla sorguya çekmeye ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla inkâr edenler azarlama, aşağılama ve yaptıkları kötülükleri kendilerine açıklama babında hesaba çekileceklerdir. Böylece hüccet-i ilahî tamam olacak, inanmayanların ise bir mazeret ileri sürmelerine imkân kalmayacaktır.^[24] Çünkü Allah (c.c.) her şeyi bilen Âlim'dir. Dolayısıyla bir şey olmadan önce de olduğu an da olduktan sonra da onu bilen Allah'ın bir sorguya ihtiyacı yoktur.^[25] Hesap ile yukarıda belirtilen amaçların gözetilmiş olması mümkündür.

[18] Yılmaz, *Kur'ân'ın Konu Tertibi ve İçerik Tahlili*, 32-33.

[19] el-A'râf 7/8-9; el-Enbiyâ 21/47.

[20] el-A'râf 7/6.

[21] el-Hicr 15/92.

[22] er-Rahmân 55/39.

[23] el-A'râf 7/6; el-Hicr 15/92.

[24] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 2/994, 4/1749.

[25] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Muessesetü'r-Risale, 2000), 12/308.

Bilmen, “İşte o gün insana da cine de günahı sorulmayacaktır.”^[26] âyetinde ise kabirlerinden kaldırılıp mahşere sevk edilen insanların bu sevk esnasındaki zaman diliminde hesaba çekilmeyeceklerinin vurgulandığı izahını yapmaktadır. Ancak o, sevk işlemi bitip de muhasebe mekânına ulaşıldığında herkesin hesaba çekileceğini söylemektedir. Aynı şekilde Bilmen, herkesin simasından halleri belli olacağı için bir suale ihtiyaç olmadığını fakat tevbih/azarlama kabilinden sorulanacaklarını ifade etmektedir.^[27] Diğer yandan bu âyetler, kıyamet gününde hesaba çekilecek varlıkların ilk etapta bir müddet hesaba çekilmeden bekleyeceklerini, bu bekleyişin de bir azap olduğunu, daha sonra yeri ve zamanı geldiğinde bütün herkesin hesaba çekileceğini bildirmektedir. O zaman herkesin hesaba çekileceğini vurgulayan âyetler hesap vaktini, kimsenin hesaba çekilmeyeceğini vurgulayan âyetler ise hesap öncesi beklenilecek zamanı işaret etmektedir. Bu izahlar da esasında âyetler arasında bir çelişkinin olmadığını gözler önüne sermektedir.^[28]

Bilmen'in açıklamalarında görüldüğü üzere bu âyetler arasında bir çelişki söz konusu değildir. Bilakis bu âyetler belli bir mekân ve zamanda hesabın olmayacağını, diğer farklı zaman ve mekânlarda hesabın olacağını bildirmektedir. Diğer yandan her şeyi bilen Allah Teâlâ'nın sorguya ihtiyacının olmadığı, sorgulamayı ise özellikle inkâr edenleri azarlama babında değerlendirmek gerektiği anlaşılmaktadır.

İnsanlara hesap sorulup sorulmayacağı meselesini; ne kadar günah işledin, nasıl işledin yerine niçin işledin veya insanlara bir vakitte hesap sorulacağı diğer bir vakitte ise sorulmayacağı ya da melekler zaten kayıt altına aldığı için işleyip izhar ettiklerinden değil de ikrar ettirme babında gizli tuttukları amellerinden hesaba çekilecekleri şeklinde anlamak da mümkündür.^[29]

Bu âyetlerdeki işkâli birkaç açıdan daha gidermek mümkündür. Ahiret hayatı kabirle başlayıp cennet veya cehenneme kadar uzanan merhaleleri içerisinde barındıran farklı mekânlardan oluşmaktadır. Bu mekânların bazılarında insanlar hesaba çekilecekken bazılarında çekilmeyecektir. Bu durumda herkesin hesaba çekileceğini vurgulayan âyetler, insanların hesaba çekileceği mekânlara, kimsenin hesaba çekilmeyeceğinden bahseden âyet ise hesabın var olduğu mekânlara işaret etmektedir.^[30]

Bu âyetlerdeki işkâli giderme noktasında yapılabilecek bir diğer izah ise şu şekildedir: Kıyamet gününde insanlar, bu dünyada yapıp ettiklerinden hesaba çekilecektir. Fakat bu amellerinin bazılarında hesaba çekilirken bazılarında hesaba çekilmeyecektir. Diğer yandan bir kişi bir günden dolayı hesaba çekilecekken bir başkası o günden değil de başka bir günden ötürü hesaba çekilecektir.^[31] Dolayısıyla hesabın mevcudiyetinden bahseden âyetler insanların hesaba çekileceği bu bazı amellere, hesabın olmayacağını vurgulayan âyetler ise insanların hesaba çekilmeyeceği diğer bazı amellere işaret etmektedir.

Kıyamet gününde insanların konuşup konuşamayacağı, kendilerini müdafaa edip edemeyecekleri hususlarından bahseden âyetler arasında da bir işkâl varmış gibi görünmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki âyette insanların davalasacağından dolayısıyla konuşacaklarından haber verilmektedir:

[26] er-Rahmân 55/39.

[27] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 7/3575; benzer izahlar için bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.), 4/60; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 5/209.

[28] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 4/1749; benzer ve farklı değerlendirmeler için bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/55.

[29] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 4/359-360.

[30] Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru lhyâi't Tûrâsî'l-Arabî, 1997), 3/6; Ebû'l-Berekât Nesefî, *Medârikü't-tenzîl-ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dar İbn Katheer, 2017), 3/415; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsatü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 4/1581; Ömer Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2020), 4/731-732.

[31] Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 4/359.

ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ

“Sonra şüphesiz siz kıyamet günü Rabbinizin huzurunda muhakeme edileceksiniz”^[32]

Aşağıdaki âyetle ise kıyamet gününün insanların konuşamayacakları bir gün olduğuna vurgu yapılmaktadır:

هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ

“Bu, konuşamayacakları gündür.”^[33]

Bu âyetlerin tefsirine bakıldığında âyetler arasında bir çelişkinin olmadığı görülmektedir. Bilindiği üzere kıyametin kopmasından sonra yeniden diriliş olacaktır. Bu dirilişten sonra insanlar Allah Teâlâ'nın huzurunda toplanacaklar, peygamberler onlara tebliğde bulunduklarını bildirecekler ve bunu ispatlayacaklardır. İnkâr edenler ise çeşitli batıl iddialarla kendilerini savunacaklar, dünya-daki önderlerine karşı cephe alacaklardır.^[34] İşte kıyamet gününde insanların konuşacaklarından, kendilerini müdafaa edeceklerinden bahseden âyet bu hakikate dikkatleri çekmektedir.

Kıyamet gününde öyle bir zaman da vardır ki o vakitte kimse konuşamayacaktır. Zira bu vakit bütün mahlûkatın hallerinin ortaya döküleceği, iyi ile kötünün, inanan ile inanmayanın ayırt edileceği bir gündür. Kıyametin bu büyük dehşetli gününde insanlar hayretler içerisinde kalacak, herkes kendi derdine düşecek, kimse kendilerine fayda verecek ve lehlerine delil olabilecek bir söz söyleyemeyecektir. İnsanların konuşamayacaklarının vurgulandığı âyetle bu vakte işaret edilmektedir.^[35] Dolayısıyla insanların kıyamet gününde konuşacaklarından bahseden âyet kendilerini müdafaa edecekleri zamana, konuşamayacaklarından bahseden âyet ise hayretler içerisinde kalıp da kendi dertlerine düştükleri ve konuşmaya güç yetiremedikleri zamana dikkatleri çekmektedir.

Yukarıdaki izahlar Kur'ân-ı Kerîm'de tenakuzun olmadığını, konuların farklı yerlere farklı amaçlar için yerleştirilmesinden kaynaklı olarak yüzeysel bir bakış açısıyla tezat varmış gibi algılandığını göstermektedir. Neticede âyetler Kur'ân'ın bütünlüğü çerçevesinde değerlendirildiğinde bir tenakuz varmış gibi algılanan her bir âyetin aynı konuyu veya aynı konunun farklı kısımlarını merhalelerini dile getirdiğini söylemek mümkündür.

2.2. Hakikat ve Mecaz İhtilafı

Hakikat ve mecaz, belâgatın beyân bölümünün önemli başlıklarındandır. Söz sanatları içerisinde hatırı sayılır bir konumda olan hakikat ve mecaz, Kur'ân-ı Kerîm'de de çokça kullanılan bir sanattır. Bu bağlamda hakikat; insan, aslan, güneş, ağaç gibi bir lafzın konulduğu ilk manada, kendisine tahsis edilen gerçek anlamda kullanılmasına yani zikredildiğinde akla gelen ilk manasına denilmektedir.^[36] Mecaz ise bir lafzın konulduğu ilk manasından alınarak başka bir manaya aktarılması veya başka bir manada kullanılmasıdır. Lafzın hakiki manasının dışında mecaz anlamda kullanılabilmesi için bir alaka ve konulduğu manaya gelmesine engel teşkil edecek bir karine bulunması gerekmektedir.^[37]

[32] ez-Zümer 39/31.

[33] el-Mürselât 77/35.

[34] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 6/3080; benzer değerlendirmeler için bk. Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 26/451; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/179.

[35] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 8/3936; benzer açıklamalar için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964), 19/166.

[36] Ali Carim - Mustafa Emin, *Belâgatü'l-Vâdiha Beyân-Meânî-Bedî'* (Daru'l Kalem, ts.), 70-71; Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 82; Süleyman Gür, *Anlatımlı Kur'ân Belâgatı Meânî-Beyân-Bedî'* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 267-268.

[37] Carim - Emin, *Belâgatü'l-Vâdiha*, 70-71; Bolelli, *Belâgat Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, 82-83; Gür, *Anlatımlı Kur'ân Belâgatı*, 268-269; Mehmet Murat Karakaya, “Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatların Kullanımı: Teşbih, İstiâre, Kinâye ve Mecaz”, *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 251.

Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında âyetlerin bazen hakikî bazen de mecazî anlamda kullanıldığını görmek mümkündür. Buna hakikat ve mecaz ihtilafı denilmektedir.^[38] Hakikat ve mecazın ne anlama geldiği, Kur'ân'daki kullanım şekilleri, hangi âyetlerde hakikî, hangi âyetlerde mecazî mana olduğu bilinmediğinde âyetler arasında işkâlîn ortaya çıkması ve Kur'ân'da tezat varmış vehmine kapınılması kaçınılmaz olacaktır.

Kıyametin kopması esnasında insanların aşırı derecede korku ve endişe yaşamalarına sebep olacak dehşetten bahseden aşağıdaki âyeti bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى
النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ

"Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirmekte olduğu çocuğundan geçer ve her hamile kadın da karnındaki çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün; halbuki onlar sarhoş değildirler. Ne var ki Allah'ın azabı çok şiddetlidir."^[39]

Kıyametin dehşetinden bahseden bu âyette kendi dertlerine düşen annelerin süt emen çocuklarını unutacağı, doğum vakti tamam olmadığı halde çocuklarını düşürecekleri haber verilmektedir. İnsanların şaraptan değil de korkudan kaynaklı sarhoş gibi oldukları ifade edilmektedir. Yani insanlara bakılacak olsa kıyametin şiddetli dehşetinden sarhoşa benzedikleri ama hakikat itibarıyla sarhoş olmadıkları görülecektir.^[40]

Âyet-i kerime o dehşetli günde insanların sarhoş görüneceklerinden ama sarhoş olmadıklarından bahsetmektedir. İşte burada hakikat ve mecaz kullanımlar dikkate alınmadığında âyette bir çelişki olduğu hissi uyanabilmektedir. Bir çelişkinin olmadığını anlamak için hakikat ve mecaz ihtilafını bilmek gerekmektedir.

Esasında âyette; kıyametin dehşetine izafetle mecazen insanların şaşkınlık içerisinde ve sarhoş gibi görünecekleri ama sarhoşluğun şaraptan kaynaklanacağı düşünülerek de hakikate izafetle sarhoş olmadıkları ifade edilmiştir. Yani hakikatte şarap içmedikleri için sarhoş değildirler. Ama kıyametin dehşetine izafetle mecazen sarhoş gibi görünmektedirler. Zira insanlar bu dehşetin neticesinde akıl ve fikirden mahrum bir hale gelirler. Onlar kıyametin sarsıntısının verdiği korku, dehşet ve hayretle kendi dertlerine düşerler. Kıyametin dehşeti onları öyle bir sarsar ki sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi sermest görünürler.^[41] Görüldüğü üzere burada hakikat ve mecaz ihtilafından kaynaklı bir işkâl söz konusudur. Âyetlerdeki hakikat ve mecaz manalar bilindiğinde bir tenakuz olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Kıyametin korku ve dehşet dolu o anında Allah'ın azabının korkusu insanları öyle sarmakta ki bu korku insanların aklını başlarından almakta, doğruyu-yanlışı ayırt etme kabiliyetleri olan temyiz güçlerini yok etmektedir. Bu korku, akıl ve temyiz güçlerini kaybeden insanları şaraptan kaynaklı akıl ve temyiz güçlerini kaybetmiş insanlar gibi bir hale sokmaktadır. Böylece onlar şaraptan sarhoş olmadıkları halde korkudan kaynaklı olarak sarhoş gibi görünmektedir.^[42]

[38] Bu konuda örnek olarak bk. Burhan Çonkor, "Hakikati ve Mahiyeti Açısından Kur'ân'da Adalet Terazileri", *Dini Araştırmalar* 23/57 (2020), 117-142.

[39] el-Hac 22/2.

[40] Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/6; Ebû Muhammed Muhiyüssünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Meâlimü't-tenzîl* (Beyrut: Daru'l İhyai't Tûrasi'l-Arabi, 1999), 3/322; Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1994), 9/109.

[41] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 5/2197; Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Beyrut: Dâru'l-jîl, 1979), 2/264.

[42] Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 1986), 3/142-143; Muhammed Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.), 6/92.

Münafıkların dinî gerçekler karşısındaki durumundan bahseden aşağıdaki âyet de hakikat-mecaz ihtilafından kaynaklı bir çelişki varmış gibi algılanabilmektedir. İlahî emir ve yasaklara karşı kulaklarını tıkayan münafıkların bu durumundan bahseden âyet şöyledir:

أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي
أُذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

“Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”^[43]

Bu âyette: “Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar.” ifadesinde bütünün zikredilip parçanın kastedildiği mecâz-ı mürsel bulunmaktadır.^[44] Esasen kastedilen parmak uçlarıdır. Zira parmağın tamamının kulağa sokulması mümkün değildir. Fakat konuyla alakalı husus ise münafıkların hallerinin mecazen anlatılmasıdır.

Bilindiği üzere münafıklar kendilerine yöneltilen dinî hakikatlerden, tebliğ ve tembihlerden, vaad ve vâidlerden ötürü kendilerini hayretler içerisinde bırakan bir durumla karşı karşıya kalmışlardır. Dünyaya dair çıkarları, dünyevî varlıkları ve geçici itibarları ellerinden gidecek korkusuyla hakikatlere kulak tıkamışlar, hak sözü dinlememişlerdir. Bu hareketleriyle yine de kurtulamamışlardır. Neticede parmak uçlarının kulaklara tıkanması fiili hakiki bir eylem iken gerçekte parmakların kulaklara tıkanmayıp hakikatler karşısında kulak tıkanması manasında mecaz söz konusudur. Şiddetli yağmurların, dehşet saçan gök gürültülerinin bulunduğu bir ortamda yıldırım seslerini duymamak için parmaklarla kulakların tıkanması hakikat ifade ederken asıl kastedilenin ilahî buyruklar karşısında kulak tıkamak olması yönüyle de mecaz bir kullanım bulunmaktadır.^[45] Görüldüğü üzere burada hakikat ve mecaz ihtilafından kaynaklı bir işkâl söz konusudur. Hakikat ve mecaz göz önünde bulundurulduğunda bir tenakuz olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Neticede hem diğer müfessirlerin hem de Bilmen’in izahlarından anlaşılmaktadır ki âyetlerde bir tenakuz söz konusu değil hakikat ve mecaz ihtilafından kaynaklı bir işkâl varmış algısı ve anlayışı mevcuttur. Esasında ise bir işkâl bulunmamaktadır.

2.3. Fiilin Faile İsnadı Noktasındaki İhtilaf

Kur’ân-ı Kerîm’e bakıldığında fiillerin bazen Allah’a bazen elçilere bazen kullara veya başka varlıklara isnat edildiği görülmektedir. Eğer ki Kur’ân-ı Kerîm, bütünlüğü içerisinde okunmaz ve usulsüz bir şekilde anlaşılmaya çalışılırsa fiilin failinin kim olduğu şüphesi veya fiilin yanlış faille isnat edildiği düşüncesi hâsıl olabilmektedir. Bu durumda sanki Kur’ân’da bir çelişki varmış gibi algılanabilmektedir. İşte bu ve benzeri durumları, fiilin faile isnadı noktasında ihtilaf şeklinde değerlendirmek gerekmektedir.

Bedir Savaşı’ndan bahseden aşağıdaki âyetin bu açıdan değerlendirilmesi konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır:

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى
وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

[43] el-Bakara 2/19.

[44] Sâbüni, *Safvetü’l-Tefâsîr*, 1/31; Bolelli, *Belâgat Beyân-Meânî-Bed’ İlimleri Arap Edebiyatı*, 148; Gür, *Anlatımlı Kur’ân Belâgatı*, 273.

[45] Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 1/23-24; benzer açıklamalar için bk. Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdîrahmân b. Galib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsiri’l-kitâbi’l-azîz* (Beyrut: Daru’l Kütübi’l İlmiyye, 2002), 1/102-103; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984), 1/322.

“(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Mü'minleri, tarafından güzel bir imtihanla denemek için Allah öyle yaptı. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”^[46]

Bedir Savaşı tarihi bir vakiadır. Bu savaş, Müslümanlarla Kureyşli müşrikler arasında vuku bulmuş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bizzat kumandanlığında gerçekleşen ilk büyük muharebe olmuştur. Savaş esnasında öldürme işini, fiilen gerçekleştiren sahabiler, düşmana toprak savurma fiilini de bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) icra etmiştir. Ancak bu âyette hem öldürme hem de atma fiilleri doğrudan Allah'a (c.c.) nispet edilmektedir. Bu durum, ilk bakışta bir çelişki izlenimi uyandırabilir. Dolayısıyla söz konusu âyetin daha isabetli anlaşılabilmesi için nüzûl sebebiyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Müslümanlar Bedir'de savaş mevzilerini belirledikten sonra müşrik ordusu görününce Hz. Peygamber (s.a.v.), kibir ve gururla gelenlerin kendisini yalanlayan Kureyş olduğunu söylemiş sonra da Allah Teâlâ'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine gelen Hz. Cebrail'in (a.s.) tarifi üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) yerden bir avuç toprak almış, müşriklerin üzerine doğru serpmiş, atılan toprak istisnasız tüm müşriklerin gözlerine isabet etmiştir. Böylece onlar gözleriyle meşgul olmaktan dolayı gereği gibi savaşmamışlar ve hezimete uğramışlardır.^[47]

Diğer taraftan Bedir Savaşı Müslümanlar lehine zaferle neticelenince Müslümanlardan bir kısmı falancayı ben öldürdüm, demiş; bir kısmı da hayır ben öldürdüm, diyerek gurura kapılmıştır. Bunun üzerine *“(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü.”*^[48] âyeti inmiştir.^[49]

Bu âyette bir tenakuz olmadığını Bilmen'in izahlarında da görmek mümkündür. Bedir'de düşmanların yüzüne bir avuç toprağı atan Hz. Peygamber'dir. Ama o toprağı düşmanların gözüne isabet ettiren, bir avuç toprağı tüm düşmana yayan Allah'tır. Yani Allah hakiki faildir. Bu yüzden fiil Allah'a isnat edilmiştir. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) Kureyş ordusu gelince, bana vadini yerine getir, diye duaya başlamıştır. Cebrail (a.s.) gelip, bir avuç toprak al ve düşmanların yüzüne at, demiştir. Hz. Peygamber de (s.a.v.) yüzleri berbat olsun, diyerek toprağı atmıştır. Toprak tüm düşmana isabet etmiştir. Bu da yine ilahî irade ile gerçekleşmiştir. Neticede Bilmen'in kendi ifadesiyle: *“İşte böyle bir hârika da mahza Cenab-ı Hakk'ın kudretiyle, takdiriyle vukua gelmiştir. Yoksa âdet-i câriyeye nazaran böyle bir isabet, böyle bir inhizam nasıl tasavvur olunabilir. Binaenaleyh biz bütün muvaffakiyetlerimizi Cenab-ı Hakk'tan bilmeliyiz.”*^[50]

Esasında âyette bir tenakuz söz konusu değildir. Tenakuz olması için nefyin ve icabın mahalli bir olmalıdır. Bu âyette ise sahabenin öldürme, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) atma fiilleri sûrî yani şeklî ve görünüş itibarıyla Allah'a isnadı ise hakikat cihetindendir. Dolayısıyla nefyin ve icabın mahalleri farklı olduğu için görünürde tenakuz varmış gibi algılansa da hakikatta bir tenakuz söz konusu değildir.^[51]

Bilinen bir gerçek vardır ki kullar kesb eden, fiili yapan; Allah ise halk eden, yaratandır. Bedir'de düşmanlar sahabenin okları ve darbeleriyle öldürülmüştür. Ancak bu hem Allah'ın yardımıyla olmuştur hem de hakiki fail Allah'tır. Hakiki fail Allah olduğu için fiil Allah'a isnat edilmiştir. Yani

[46] el-Enfâl 8/17.

[47] Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/385-386; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Daru Tayyibe, 1999), 4/30-31; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/40; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl* (Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiye, 1986), 133.

[48] el-Enfâl 8/17.

[49] Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/384; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/466; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 3/53; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsatü'l-beyân*, 5/1865.

[50] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 3/1169-1170.

[51] Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsatü'l-beyân*, 5/1865.

her ne kadar atma ve öldürme fiillerinin sebeplerine teşebbüs noktasında kulların bir kesbi söz konusuysa da yaratması söz konusu değildir. Zira yaratmayı yapan Allah Teâlâ'dır.^[52]

Netice itibarıyla âyetin “*Attiğın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı.*”^[53] kısmı, toprak her ne kadar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eliyle atılsa da fiili yaratanın Allah ve bir avuç toprağın tüm müşriklerin gözüne isabet etmesi bakımından bir mucize olduğunu dile getirmektedir. Âyetin: “*(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü.*”^[54] kısmında ise bütün zaferin ilahî irade ile olduğu, görünürde öldürme işinin sahabe eliyle fakat gerçekte Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla gerçekleştiği hakikatı hatırlatılmıştır.

Fiilin faile isnadı noktasında işkâl varmış hissi uyandıran bir ihtilaf da Hz. Lût'un (a.s.) kavmini helak etmek üzere gelen meleklerle Hz. İbrâhîm (a.s.) arasında gerçekleşen hadiseyi anlatan aşağıdaki âyette söz konusudur ki ilgili âyet şöyledir:

إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ

“(Fakat Lût'un) karısı müstesna; biz onun geri kalanlardan olmasını takdir ettik.”^[55]

Bu âyetin öncesi ve sonrasındaki âyetlerde meleklerin Hz. İbrâhîm'e (a.s.) misafir olarak gelmelerinden, selam vermelerinden, Hz. İbrâhîm'in (a.s.) onlardan çekinmesi neticesinde korkmasına gerek olmadığını bildirmelerinden, kendisini bir oğulla müjdelediklerinden, Hz. İbrâhîm'in (a.s.) yaşlılığından ötürü şaşkınlığından haber verilmektedir. Aynı şekilde bu âyetlerde Hz. İbrâhîm'in (a.s.) meleklerle asıl vazifelerini sorması üzerine onların Hz. Lût'un (a.s.) kavmini helak etmek için gönderildiklerinden, karısı hariç ailesini kurtaracaklarından ve daha sonra Hz. Lût (a.s.) ile aralarındaki konuşmalardan, o toplumun helak sebeplerinden ve nihayetinde helak edilmelelerinden bahsedilmektedir.^[56]

Konuyla alakalı yukarıdaki âyette “takdir ettik” sözünü söyleyen meleklerdir. Zira bu âyetin öncesi ve sonrasındaki bilgilerden bahseden âyetlerden bu anlaşılmaktadır. İlgili âyetteki işkâl varmış hissi ise takdir etme yetkisinin Allah Teâlâ'ya ait olmasına karşın meleklerin bu ifadeyi kendileri için kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Yani takdir eden Allah Teâlâ mıdır yoksa melekler midir? Bilinmektedir ki takdir yetkisi Allah'a (c.c.) aittir ve helak emrini veren O'dur. Helak işi ise Allah (c.c.) tarafından vazifelendirilen meleklerin eliyle gerçekleşeceğinden takdir etme fiili onlara nispet edilmektedir. Diğer yandan “takdir ettik” ifadesiyle onun hakkında ilahî takdire vâkıf bulunmaktayız şeklinde bir mana da söz konusudur ki tüm bu izahlardan âyetle bir tenakuzun olmadığı, sadece fiilin faile isnadı noktasında bir ihtilaf varmış hissi uyandığı görülmektedir. Yani hakiki fail Allah, fiili icra eden ise meleklerdir.^[57]

2.4. Zıt Anlamlılıktan Kaynaklanan İhtilaf

Kur'an-ı Kerîm incelendiğinde bazı âyetler arasında zıt anlamlılıktan kaynaklı bir ihtilaf olduğu hissi uyanabilmektedir. Anlam bakımından birbirine zıt gibi görünen bu âyetler dikkatlice incelendiğinde bir tezaadın olmadığı, her bir âyetin esasında farklı bir durumu veya hali ifade ettiği görülmektedir. İşte bazen bir meselenin farklı âyetlerde zıt manalarla ifade edilmesi zıt anlamlılıktan kaynaklı ihtilaf anlamına gelmektedir. Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için kalplerin mutmain olmasından ve titremesinden bahseden aşağıdaki âyetleri incelemek yerinde olacaktır.

[52] Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/59-60; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsatü'l-beyân*, 5/1866; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/259.

[53] el-Enfâl 8/17.

[54] el-Enfâl 8/17.

[55] el-Hicr 15/60.

[56] el-Hicr 15/51-79.

[57] Bilmen, *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 4/1737; benzer değerlendirmeler için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/582-583; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 19/153.

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

"Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler."^[58]

Bu âyet, Allah (c.c.) anıldığında kâmil manada iman sahiplerinin kalplerinin ürpermesinden, titremesinden ve Allah Teâlâ'nın azamet ve kudretine işaret eden âyetler okunduğunda bu kişilerin imanlarının artmasından bahsetmektedir. Konuyla alakalı kısım olan kalplerin titremesi ise mutlak korku manasında değil kalplerde meydana gelen tâzim ve hürmetten kaynaklı bir havf ve haşyettir. Böyle bir kalp titreyişi tamamen imanın getirdiği bir saygı ve hürmetin göstergesidir.^[59]

Aşağıdaki âyet ise kalplerin huzurundan bahsetmektedir:

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

"Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."^[60]

Kalplerin mutmain olmasından bahseden bu âyet ise Allah Teâlâ'nın adını zikretmek, O'na hamd etmek, O'nu tenzih etmek, O'nun varlığını düşünmek, varlığına ve birliğine işaret eden deliller üzerinde tefekkür etmek, rahmet ve mağfiretini niyaz etmek veya kelamını dinlemekle kalplerin huzur bulacağı hakikatine vurgu yapmaktadır. Kalpleri O'nun zikriyle huzur bulan kişilerin sekînet içinde, kalbî ızdıraplardan kurtulmuş, şüphe ve tereddütlerden uzak bir halde oldukları müşahade edilmektedir.^[61]

Yukarıdaki izahlara bakıldığında birinci âyette kalplerin titremesinden ve korkmasından, ikinci âyette ise kalplerin huzurundan bahsedilmektedir. Kalp açısından korkma ve huzur zıt bir manayı ifade etmektedir. Birinci âyete göre azamet-i ilâhiyeyi düşünen bu gibi zatlar, Allah'a karşı kulluk vazifelerinde bir eksiklik, bir kusur söz konusu oldu mu acaba endişesiyle korkmakta ve ürpermektedir. Bu da esasında onların imanlarının kemalinden kaynaklanmaktadır. İkinci âyette ise onların kalpleri Allah'ı zikretmek, O'na karşı vazifelerini yerine getirmek gibi sebeplerle huzur bulmaktadır. Zira insan, Allah Teâlâ'yı zikretmekle yani O'nun büyüklüğünü, ilmini, iradesini, lütuf ve ikramını düşünmekle huzurun zirvesine ulaşmakta, yüce bir hâlet-i rûhiyeye erişmektedir.^[62]

Görüldüğü üzere âyetler arasında bir tenakuz söz konusu değildir. Müslümanın kalbi zikir, tevhit, ilim, elde edeceği yüksek dereceler ve sevaplarla huzur bulmakta; Allah korkusu, azap endişesi, hidayetden uzaklaşma gibi sebeplerle de titremektedir. Çünkü kalplerin kulluktan sapma korkusuyla titremesi, iman ve itaatin verdiği güvenle de huzur bulması gayet normal bir hal olarak görülmektedir.^[63] Nitekim: "Allah sözün en güzelini; âyetleri, (güzellikte) birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir. Rablerinden korkanların derileri (vücutları) ondan dolayı gerginleşir. Sonra derileri de (vücutları da) kalpleri de Allah'ın zikrine karşı yumuşar. İşte bu Kur'ân Allah'ın hidayet rehberidir. Onunla dilediğini doğru yola iletir.

[58] el-Enfâl 8/2.

[59] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 3/1157; benzer değerlendirmeler için bk. ; Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, ts., 2/4; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2001), 2/188.

[60] er-Ra'd 13/28.

[61] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 3/1647; benzer değerlendirmeler için bk. Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-aklî's-selîm*, 5/20; Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Dimeşk: Daru İbni Kesir, 1993), 3/97.

[62] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 3/1647.

[63] Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/61-62; Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi-l Kur'ân*, 2/29.

Allah kimi saptırırsa artık onun için hiçbir yol gösterici yoktur.”^[64] âyetinde korku-ürperti ve huzur-sekînet birlikte zikredilerek bu iki duygu cem edilmiştir. Bu da âyetler arasında bir tezaadın olmadığını ortaya koymaktadır.^[65]

İşkâle konu olan bir mesele de Allah Teâlâ’nın unutup unutmayacağı hususudur. Zira aşağıda da geleceği üzere bir âyetle Allah Teâlâ’nın unutmayacağından diğerinde ise unutacağından haber verilmektedir. İlgili âyetler şöyledir:

قَالَ عَلِمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَى

“Musa: Onlar hakkındaki bilgi, Rabbimin yanında bir kitapta bulunur. Rabbim, ne yanılır ne de unuttur, dedi.”^[66]

فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

“(O gün onlara şöyle diyeceğiz:) Bu güne kavuşmayı unutmanızın cezasını şimdi tadın bakalım! Doğrusu biz de sizi unuttuk; yaptıklarınızdan ötürü ebedî azabı tadın!”^[67]

Aslında âyetlerin muhatabının kim olduğu ve hangi amaçla söylendiği tespit edilebilirse aralarında bir zıtlığın olmadığı da ortaya çıkmaktadır. Bu meyanda Allah Teâlâ’nın ne unutacağından ne de yanılacağından bahseden âyet, Hz. Mûsâ’nın (a.s.) kardeşi Hz. Hârûn (a.s.) ile birlikte Firavun’a tebliğ için gönderilmeleri ve onlarla Firavun arasında geçen konuşmayı dikkatlere arz etmektedir. Bu konuşma esnasında Firavun’un evvelki ümmetler hakkında sorduğu bir soru üzerine Hz. Mûsâ’nın (a.s.) onlar hakkındaki bilginin Allah katında olduğu, O’nun asla yanılmayacağı ve unutmayacağı şeklinde cevap vermesi söz konusudur. Burada Allah’ın (c.c.) ilminin ebedî ve ezelî olduğu, bütün her şeyi kuşattığı hakikatine vurgu yapılmaktadır. Yani Allah’ın (c.c.) ezelî ve ebedî ilmi sayesinde hiçbir şeyi unutmayacağı Firavun gibi insanların ise hem yanılacağı hem de unutacağı hakikatine işaret edilmektedir.^[68]

İkinci âyetle yer alan: “Doğrusu biz de sizi unuttuk.” ifadesiyle ise başka bir husus dile getirilmektedir. İnanmayanlar cehenneme atıldıklarında orada onlara, siz nasıl ki dünyada iken Allah’ın (c.c.) emir ve yasaklarını, ahireti unuttunuz ise bugün de size unutulmuş gibi bir muamele yapılacaktır, denilecektir. Bu unutma gerçek manada hafızalardan silinen bir unutma olmayıp inanmayanların azarlanması ve azaba terk edilmesi yönünde bir ifade tarzıdır. Allah (c.c.) onlara unutan kişinin davranış şekliyle bir davranışta bulunacaktır. Onlara kendi muameleleriyle muamele edecek ve onları unutulmuş gibi cehennemde bırakacaktır. Yoksa Allah (c.c.) unutmak ve yanılmak gibi eksikliklerden münezzehtir.^[69] Görüldüğü üzere âyetler arasında bir çelişki söz konusu değildir.

2.5. Gerçeğin Farklı Formlarda Aktarılmasından Kaynaklı İhtilaf

Kur’ân-ı Kerîm’de bir mesele farklı farklı formlarda veya kelimelerle anlatılabilmektedir. Kur’ân-ı Kerîm, kendi bütünlüğü içerisinde değerlendirilmediğinde farklı formlarda aktarılan meselede tenakuz varmış düşüncesi oluşabilmektedir. Oysa farklı formların anlattığı mesele esasında aynı meseledir. Dolayısıyla Kur’ân’ın bütünlüğü içerisinde ve bir usûl çerçevesinde âyetler incelendiğinde herhangi bir ihtilaf olmadığı da ortaya çıkmaktadır.

[64] ez-Zümer 39/23.

[65] Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân* (İmadetü'l Bahsi'l İlmiyye, 2009), 10/18; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/61-62; Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi-l Kur'ân*, 2/29.

[66] Tâhâ 20/52.

[67] es-Secde 32/14.

[68] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 4/2077; benzer açıklamalar için bk. Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 6/21.

[69] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6/2766-2767; benzer açıklamalar için bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân-ı'l-azîm*, 6/323; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/303.

Hız. Âdem'in (a.s.) yaratılmasından bahsedilirken topraktan yaratılmış olmasına karşın toprağın değişik safhalarına işaret eden farklı ifadelerin kullanılmasını bu meselenin anlaşılabilmesi için örnek olarak vermek mümkündür. Hız. Âdem'in (a.s.) topraktan yaratılma safhaları altıdır.^[70] Fakat bu altı safhanın her biri Kur'ân-ı Kerîm'de farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Bu bağlamda ilk safha, toprak anlamına gelen ve Hız. Âdem'in (a.s.) yaratıldığı asıl unsurun genel adı olan turâb (تُرَاب) kelimesiyle ifade edilmektedir. Aşağıdaki âyet bu ilk safhayı bildirmektedir:

إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

"Allah nezdinde İsrâ'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona "ol" dedi ve oluverdi."^[71]

Hız. Âdem'in (a.s.) yaratılma safhalarından ikincisi ise yapışkan çamur anlamına gelen tîn-i lâzib (طِينٍ لَّازِبٍ) kelimesiyle Kur'ân'da yer almaktadır. Tîn-i lâzib, insanın yaratılmasındaki asıl unsur olan toprağa su karıştırılması neticesinde oluşan kıvam anlamına gelmektedir ki aşağıdaki âyette bu husus dikkatlere arz edilmektedir:

فَاسْتَفْتِهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنِ خَلَقْنَا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَّازِبٍ

"Şimdi o inkârcılardan şu sorunun cevabını iste: Kendilerini yaratmak mı daha zor, yoksa başka yarattıklarımızı mı? Biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık."^[72]

Kur'ân-ı Kerîm, Hız. Âdem'in (a.s.) yaratılışının üçüncü safhasını çamurdan süzülen öz manasına gelen sülâle min tîn (سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ) kavramı ile ifade etmektedir. İnsanın mayasına dikkatleri çeken bu safha aşağıdaki âyette şu şekilde ifade buyurulmaktadır:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ

"Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık."^[73]

İlk yaratılışın dördüncü safhası ise şekillendirilmiş kara balçık manasına gelen hame-i mesnûn (حَمًا مَسْنُونًا) kavramıyla Kur'ân'da yer almaktadır. Çamurdan süzülen özün belli bir süre bekletilmesi neticesinde oluşan hame-i mesnûn kıvamı âyette şu şekilde yer almaktadır:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمًا مَسْنُونٍ

"Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir kara balçıktan yarattık."^[74]

Kur'ân-ı Kerîm, Hız. Âdem'in (a.s.) yaratılış safhalarından beşincisini salsâl (صَلْصَال) kavramıyla dikkatlere sunmaktadır. Salsâl, kendisine ateş dokunmamış yani ateşte pişmemiş, kendisine vurulduğunda çın çın ses çıkaran kuru çamur anlamına gelmektedir. Bu kelime de dördüncü safha için zikredilen yukarıdaki âyette yer almaktadır.

Hız. Âdem'in (a.s.) yaratılışının altıncı ve son safhası tesviye (تَسْوِيَة) kelimesiyle Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaktadır. İnsana ruh üfürülmesinden hemen önceki safha olup hem beden hem de ruhen insanın insan şeklinde düzenlenmesini ifade eden tesviye Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde yer almaktadır:

[70] Bu safhalar hakkında detaylı bilgi için bk. Yahya Arslan, "Kur'an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi", *Journal of Analytic Divinity* 6/2 (2022), 53-76; Yahya Arslan, *Kur'an-Kâinat-İnsan Üç Kitabı Anlama ve Yorumlama Usûlü* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023), 193-213; M. Sait Kavşut, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları Te'vîlat Ekseninde Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301; Ali Binol, "Beşer Keli-mesinin Tahlili ve Kur'an'daki Bağlamı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 168-169.

[71] Âl-i İmrân 3/59; benzer bazı âyetler için bk. el-Kehf 18/37; Tâhâ 20/55; el-Hac 22/5; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'min 40/67.

[72] es- Sâffât 37/11; benzer bazı âyetler için bk. el-En'âm 6/2; el-A'râf 7/12; el-İsrâ 17/61; es-Secde 32/7; Sâd 38/71.

[73] el-Mü'minûn 23/12.

[74] el-Hicr 15/26; benzer âyetler için bk. el-Hicr 15/28, 33.

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَتَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

"Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin."^[75]

Âyetlere bakıldığında Hz. Âdem'in (a.s.) topraktan yaratılma sürecindeki safhaların farklı farklı kelimelerle ifade edildiği görülmektedir. Âyetler dikkatlice ve kendi bütünlüğü çerçevesinde incelendiğinde bir tezaadın söz konusu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira öz itibarıyla bu kelimelerin ifade ettiği mana bir olup bunların hepsinin kaynağı topraktır. Bütün bu ifadeler toprağın suyla karışmasını ve bekleme süresine göre farklı biçimlerini ifade etmektedir. Dolayısıyla sanki Hz. Âdem (a.s.) farklı farklı maddelerden yaratılmış gibi anlaşılmaya mahal verecek bir işkâl söz konusu değildir.^[76]

Gerçeğin farklı formlarından kaynaklı ihtilafa göklerle yerin altı günde yaratılmasından bahseden âyetleri de örnek olarak vermek mümkündür. Zira bu âyetlerin bazılarında iki bazılarında dört bazılarında ise altı gün zikredilmektedir. Diğer yandan göklerle yerin altı günde yaratıldığından bahseden âyetlerin yanında yeryüzünün iki, yeryüzünün rızıklarla donatılmasının dört ve gökyüzünün ise iki günde yaratılmasından haber verilmesi göklerle yerin ilk bakışta sekiz günde yaratıldıkları hissini uyandırmaktadır. Bunun için öncelikle âyetleri zikretmekte fayda vardır. İlgili âyetler şöyledir:

قُلْ أَنتُمْ لَكُمْ تُكْفَرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ

"De ki: Gerçekten siz, yeri iki günde yaratanı inkâr edip O'na ortaklar mı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir."^[77]

وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ

"O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi. Orada bereketler yarattı ve orada tam dört günde isteyenler için fark gözetmeden gıdalar takdir etti."^[78]

فَقَضَيْنَهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَحِفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ

"Böylece onları, iki günde yedi gök olarak yarattı ve her göğe görevini vahyetti. Ve biz, yakın semâyı kandillerle donattık, bozulmaktan da koruduk. İşte bu, azîz, alîm Allah'ın takdiridir."^[79]

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

"Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden Allah'tır. O'ndan başka ne bir dost ne de bir şefaatiniz vardır. Artık düşünüp öğüt almaz mısınız?"^[80]

Yukarıdaki âyetlerde göklerle yerin altı günde yaratıldığı hakikati zikredilmektedir. Ancak bu hakikat farklı ifadelerle aktarıldığından bir tezat varmış gibi algılanmaktadır. Oysa âyetlerde anlatılan hususta bir çelişki bulunmamaktadır. Zira Allah Teâlâ, Fussilet 9. âyette geçtiği üzere iki günde yeryüzünü yaratmış, daha sonra bu iki günden farklı başka iki günde yeryüzünün "akvât" diye ifade edilen şekillerini, canlılarını ve rızıklarını yaratmıştır. İşte Fussilet 10. âyette yer alan

[75] el-Hicr 15/29; benzer âyetler için bk. el-Kehf 18/37; es-Secde 32/9; Sâd 38/72; el-İnfîtâr 82/7; el-A'lâ 87/2.

[76] Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 4/1725; benzer değerlendirmeler için bk. Neseffî, *Medârikü't-tenzil*, 2/188; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 3/121-122.

[77] Fussilet 41/9.

[78] Fussilet 41/10.

[79] Fussilet 41/12.

[80] es-Secde 32/4.

dört gün ile hem yeryüzünün yaratıldığı ilk iki gün hem de yeryüzünün rızıklarıyla süslendiği son iki gün kastedilmektedir. Böylece yeryüzü toplam dört günde yaratılmış olmaktadır. Fussilet 12. âyette ise göklerin iki günde yaratıldığı bildirilmektedir. Bu durumda iki safha halinde dört günde yeryüzü, iki günde de gökyüzü yaratılarak göklerle yeryüzü toplamda altı günde yaratılmış olmaktadır.^[81] Neticede göklerle yerin ve bu ikisi arasındaki her şeyin altı günde yaratıldığını bildiren Secde 4. âyetle bu âyetler arasında bir tezat söz konusu değildir.

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması ve yaşanması noktasında gayret sarf eden, öğrenci yetiştiren, eser yazan birçok âlim ve ilim adamı bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Ömer Nasuhi Bilmen'dir. Bilmen'in Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması noktasında önem arz etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılması yolunda gösterilen ilmî çabalar, tefsir geleneğinin gelişmesine ve pek çok alt disiplini bünyesinde barındırmasına zemin hazırlamıştır. Bu disiplinlerden biri olan Müşkilü'l-Kur'ân, ilk bakışta çelişki veya zıtlık varmış gibi görünen âyetlerin gerçekte tutarlılığını ortaya koyarak Kur'ân'ın tenâkuzdan münezzeh yapısını anlamada kritik bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen'in tefsiri, yalnızca dil ve anlam açısından değil aynı zamanda metodolojik bütünlüğüyle de bu alandaki klasik mirası başarıyla temsil etmiştir.

Bilmen, Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri adlı eserinde, müşkil görülen pek çok âyeti klasik tefsir geleneğine dayanarak açıklamış; konu ihtilafı, hakikat-mecaz ilişkisi, fiilin fa-ile isnadı, zıt anlamlılık ve gerçeğin farklı formlarda aktarımı gibi işkâl sebeplerine dair zengin ve çözümleyici yorumlar sunmuştur. Onun yaklaşımı, metne derinlemesine nüfuz etme, klasik kaynaklarla irtibat kurma ve usûlî bütünlüğü gözetme açısından dikkate değerdir.

Makale boyunca sunulan örneklerden hareketle Bilmen'in, Müşkilü'l-Kur'ân'a dair meseleleri sadece savunmacı değil aynı zamanda öğretici bir perspektifle ele aldığı görülmektedir. Bu yönüyle o, hem geleneğe bağlı kalan hem de müşkil meseleleri sistematik biçimde izah eden bir müfessir olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Ömer Nasuhi Bilmen'in tefsiri, Müşkilü'l-Kur'ân ilminin anlaşılmasında önemli bir kaynak olma özelliği taşımakta, Kur'ân'ın lafızları arasında var olduğu zannedilen çelişkilerin, aslında anlam derinliği ve bağlam farklılıklarıyla izah edilebileceğini örneklerle göstermektedir. Bu yönüyle Bilmen'in eserini, günümüz Kur'ân anlayışına katkı sağlayabilecek sağlam ve güvenilir bir başvuru metni olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

[81] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, 6/2760-2761, 7/3184-3186; benzer değerlendirmeler için bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 27/545-547; Arslan, *Kur'an-Kâinat-İnsan*, 47-48.

Kaynakça

- Ağaya, Bayram. *Ömer Nasuhi Bilmen ve Ömer Rıza Doğrul'un Tefsirlerinde Hz. Meryem ile Hz. İsa'ya İlişkin Âyetlerin Yorumu*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ağır, Fatıma. *Ömer Nasuhi Bilmen ve M. Sait Şimşek'in Muhkem-Müteşâbih ve Nâsîh-Mensuh Problemlerine Yaklaşımları: Mukayeseli Bir İnceleme*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Akça, Yunus. "Kur'an'da Müşkile Yol Açan Sebepler". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 189-215. <http://dx.doi.org/10.29228/k7auifd.10.7>
- Akın, Mehmet. "Nesefî Tefsirinde Müşkile'l-Kur'an Açısından 'Ruyetullah ve Yedullah'". *Journal of Islamic Research* 28/1 (2017), 67-75.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 16 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1994.
- Arslan, Yahya. "Kur'an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi". *Journal of Analytic Divinity* 6/2 (2022), 53-76. <https://doi.org/10.46595/jad.1186073>
- Arslan, Yahya. *Kur'an-Kâinat-İnsan Üç Kitabı Anlama ve Yorumlama Usûlü*. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2023.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Tûrasi'l-Arabî, 1999.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrâsî'l-Arabî, 1997.
- Bilgin, Abdülcelil. *Kur'an'ı Tanımak Tarih-Dil-Yorum*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Binol, Ali. "Beşer Kelimesinin Tahlili ve Kur'an'daki Bağlamı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 159-183.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 10. Basım, 2016.
- Carim, Ali - Emin, Mustafa. *Belâgatü'l-Vâdiha Beyân-Meânî-Bedî'*. Daru'l Kalem, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 28. Basım, 2016.
- Çelik, Ömer. *Hakk'ın Dâveti Kur'ân-ı Kerîm Meâlî ve Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2020.
- Çiçek, Yakup. "Müşkilü'l-Kur'an". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-10 (1995), 78-112.
- Çonkor, Burhan. "Hakikati ve Mahiyeti Açısından Kur'ân'da Adalet Terazileri". *Dini Araştırmalar* 23/57 (2020), 117-142. <https://doi.org/10.15745/da.721316>
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 17. Basım, 2018.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 50. Basım, 2016.

- Dilek, Burcu. "Müşkilü'l-Kur'ân Açısından İnsân Sûresinin 13. Âyeti ve Cennetliklere Vadedilen Gölge". *İslami İlimler Dergisi* 39 (2024), 285-303. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1553824>
- Dinler, Murat. "Müşkilü'l-Kur'ân". *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11 (2018), 315-356.
- Doğruyol, Ayşe. *Mekkî Sûreler Özelinde Süleyman Ateş ve Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'an ve Tefsir Anlayışı*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 3. Basım, 1999.
- Gengil, Veysel. "Zemahşerî'nin Müşkil Denilen Âyetlere Dair Çözümlemesi". *Diyanet İlmî Dergi* 57 (2021), 525-560.
- Günay, Bektaş. *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsîri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Gür, Süleyman. *Anlatımlı Kur'ân Belâgatı Meânî-Beyân-Bedî'*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahmân b. Galib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2002.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Daru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî. *Lisanu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 3. Basım, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1. Basım, 2001.
- Karakaya, Mehmet Murat. "Kur'ân-ı Kerim'de Edebî Sanatların Kullanımı: Teşbih, İstiâre, Kinâye ve Mecaz". *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 229-257.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Kavşut, M. Sait. "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları Te'vîlat Ekseninde Bir Değerlendirme". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301.
- Konyalı Mehmed Vehbî. *Hulâsatü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 16 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Köseoğlu, Mustafa. *Günümüz Tefsir Problemleri Açısından Ömer Nasuhi Bilmen Tefsirinin Tahlili*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl-ve hakâiku't-te'vil*. 3 Cilt. Beyrut: Dar İbn Katheer, 7. Basım, 2017.

- Öz, Ahmet. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2021.
- Pak, Süleyman. "Ayetlerde Çelişki Bulunduğu Vehmini Gidermede Kullanılan Yöntemler ve Bunların Değerlendirilmesi". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2013), 112-128.
- Pak, Süleyman. *Müşkilü'l-Kur'an*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-jîl, 2. Basım, 1979.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahrü'l-ulûm*. 3 Cilt, ts.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n Nedveti'l Cedide, 1951.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Dimeşk: Daru İbni Kesir, 1993.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Muessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2000.
- Vâhidî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Esbâbü'n-nüzûl*. Beyrut: Daru-l Kütübi'l İlmiye, 1986.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Basît fî tefsiri'l-Kur'ân*. 25 Cilt. İma-detü'l Bahsi'l İlmiye, 2009.
- Yaban, Seyhan. *Çağdaş Türkçe Tefsirlerde Hadîd Suresi'ne Yaklaşımlar: Elmalılı, Ömer Nasuhi Bilmen, Celal Yıldırım, Talât Koçyiğit ve Ömer Çelik'in Tefsirleri Bağlamında*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yazıcı, Ahmet. *Türkçe Tefsir Çalışmalarında Klasik-Modern Algısı Ömer Nasuhi Bilmen-Süleyman Ateş Örneği*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Hasan. *Anlam ve Yorum Bağlamında Kur'an'ın Anlaşılması*. Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Yılmaz, Hasan. *Kur'an ve Muhtevası (Tematik ve Sistematik Bir İnceleme)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Yılmaz, Hasan. "Kur'an'da Her Konu ve Bilgi Var mı?" *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 186-201.
- Yılmaz, Hasan. "Kur'an'ı Kerim'in Temel Muhtevası Üzerine". *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 203-219.
- Yılmaz, Hasan. "Kur'an'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler". *Diyanet İlmî Dergi* 46/4 (ts.), 49-62.
- Yılmaz, Hasan. *Kur'ân'ın Konu Tertibi ve İçerik Tahlili*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi-zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 3. Basım, 1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957.